Jánó Mihály

A SZÉKELYDÁLYAI REFORMÁTUS TEMPLOM KUTATÁSA

A falu története

Székelydálya Erdély délkeleti, a középkori Udvarhelyszék (ma Hargita megye) déli részén, a Kis-Homoród vízvidékéhez tartozó Dálya nevű patakocska völgyében fekszik.

A vidék közigazgatási központja a középkor óta Székelyudvarhely, amelynek szellemi vonzáskörébe tartozik Székelydálya is, akárcsak a nem messzire fekvő Székelyderzs vagy a Homoród-vidéki igen gazdag középkori emlékanyaggal rendelkező székely falvak és nagyobb községek, például Jánosfalva, Ábránfalva, Homoródszentlászló, Bágy. A Küküllők és a Kis- és Nagyhomoród völgye ugyanakkor a székely és a szász kultúra érintkező pontja, ahol a néprajz, a vallás- és művészettörténet írott és épített dokumentumai vallanak az évszázadok közös hagyományairól. Jól ismert példája e közös hagyományoknak Székelyderzs erődtemploma, de ugyanúgy a székely templomok festett, kazettás mennyezetei, vagy éppen Székelydálya templomának híres reneszánsz boltozatfestménye is.

Székelydálya településtörténetére vonatkozó legkorábbi adat az 1333-as pápai tizedjegyzék, amelyben „item Clemens sacerdos de Daya solvit III. banales antiquos"[1] bejegyzés örökíti meg legelőbb írásban a falu nevét.

A Dálya nevet, amelynek hazánkban Oláhdálya (Daia Română-Dallendorf) és Szászdálya (Daia-Denndorf) változatát is megtaláljuk, egyesek szláv eredetű személynévből származtatják, mások szerint magyar családnév. Van olyan vélemény is, hogy e nevet az áttelepülő székelyek hozták magukkal az egykori Valkó megyéből.[2] A falu megkülönböztető Székely vagy Magyardálya neve véglegesen a 19. században honosodott meg. Leggyakrabban Dallia vagy Dallya alakban fordul elő az oklevelekben, csupán egy esetben, 1596-ban találkozunk a Dalliafalua megnevezéssel.[3]

A ma itt élő lakosság a telegdi székelyek 12—13. századra tehető betelepülésétől lakik folyamatosan ezen a helyen.[4]

A falu középkori és 16—17. századi társadalomtörténetéről nem sokat tudunk, valószínű, hogy változó szerencsével élte gyakran zavaros pereskedések által felkavart mindennapi életét.[5]

A levéltári kutatás során — az egyháznál őrzött anyagon kívül, elsősorban a Székely Oklevéltár adatai álltak rendelkezésünkre.[6] Ezekből viszont az tűnik ki, hogy Székelydálya a 16—17. század folyamán vált nagyobbacska településsé. Az e korból származó összeírások adatai egy módos falu létére engednek következtetni. Az 1566-os lófő összeíráskor például Dályán jegyzik fel Udvarhelyszék falvaiból a legtöbb lófő székelyt, szám szerint 15 személyt.[7] De már tíz évvel később, egy újabb

összeírás 35 jobbágyportát talál itt, mint fejedelmi tulajdont,[8] rögzítve ezáltal is azt az általánossá vált helyzetet, amelyben a 16. századi felkelések következtében a hajdani kiváltságos székelyek feudális társadalmi rétegződése végbement.

Székelydálya történelmében minden valószínűség szerint a vidék addig katolikus lakosságának protestáns hitre történt átállása hozott jelentős változást a 16—17. század folyamán, amikor a falu református hitre tért és középkori templomát is az új liturgiának megfelelően rendezte át.

A reformáció kavargó évtizedeiből falunkra vonatkozó adatot még nem ismerünk és remény is alig van ilyen természetű levéltári anyag felbukkanására, hiszen 1766 decemberében, egy hatalmas tűzvész során a dályai egyházi levéltár teljesen megsemmisült.[9] Csupán később, egy-két 17. századi birtokadományozási adatból értesülünk a faluról, ezek viszont máshol őrződtek meg. Ilyen például Bethlen Gábor adománylevele Ugron Pál (+1637) udvarhelyszéki alkapitány és egyben a szék királybírája részére, aki fejedelmi követi minőségben szerzett érdemeiért új adományképpen kapott több más falu mellett : „Dályában levő egész birtokrészeket, melyeknek eddig is, azok nyerésétől fogva békességes birtokában volt, csak elegendő írása nem volt róla...".[10] 1629. január 20-án a fejedelem Kisrhédei Rhédei Jánost erősíti meg dályai birtokában, „... aki őt részint a haza szabadsága védelmére kezdett s szerencsés sikerrel végzett hadi vállalataiban híven segítette...".[11] Egy későbbi adat szerint pedig I. Rákóczi György fejedelem Szentpáli Jánosnak „titkos levelei őrének és udvari szolgájának, aki Bethlen Gábor fejedelem sokféle és különböző levelei elolvasásában, nemkülönben az ő bizalmas levelei megőrzésében és kiadásában fáradhatatlan igyekezetet tanúsított...", 1634. augusztus 23-án ezen érdemeiért „Homoródszentpál egész birtokot, az udvarházzal s a Dályában és Atyhában levő birtokokkal együtt, melyeket saját pénzével szerzett, új adomány címén adta neki és nejének...".[12]

Az 1766-ban történt tűzvész leírásából nemcsak arról értesülünk, hogy az egyház régi levéltára csaknem teljesen megsemmisült, hanem arról is, hogy az egész faluból csupán három ház maradt épen.[13] Nem szól a krónika arról, hogy mennyi volt az emberi veszteség, csak annyit tudunk, hogy akkoriban a falu lakossága mintegy 500 körüli lélek lehetett.[14]

A 19. században újra megélénkült az élet. A hatvanas években több, mint nyolcszázan éltek a faluban,[15] de a közösségi kiadások nehézkessége, az egyház valahány építkezési és javítási munkálatakor az egyházi földek, kaszálók szükséges eladása arra mutat, hogy az itt lakók életszínvonala, anyagi és szellemi élete egyre romlott, majd később, a két világháború veszteségei számbelileg is megtizedelték a népet. Végül századunk hatvanas és hetvenes éveiben a fiatalság és a középkorúak elvándorlása a közeli városok: Székelyudvarhely (Odorhei Secuiesc), Székelykeresztúr (Cristuru Secuiesc) és Csíkszereda (Miercurea Ciuc) gyáraiba mármár egy újabb tűzvésszel ért fel olyannyira, hogy ma már alig élnek többen, mint kétszázan a faluban. Az utcaképben pedig megszokottá vált az elhagyott ház, üres udvar és gondozatlan, hajdan viruló gyümölcsöskert. Gyönyörű templomukat, amely boltozatfestményeivel európai érték, a nagyrészt elöregedett helybéliek képtelenek tovább önerőből fenntartani.

A templom története

A falu nevének legkorábbi említése az 1333-as pápai tizedjegyzékben történt. A következő évben, 1334-ben újra bejegyezték: „item Clemens sacerdos de Daya solvit II. banales antiquos".[16] Tehát, mint ahogy Dávid László is utal rá: „A szerény jövedelmű plébániának a pápai tizedjegyzékbe való beírása idején ez a templom már állott".[17]

Az első, 1333—1334-ben készült pápai tizedjegyzék Udvarhelyszék vidékén — amely egyházszervezési szempontból a telegdi archidiakonátus erdőháti kerületét és a fehérvári főesperesség Sepsi kerületének egy részét, a Bardóc-szék vidékére eső plébániákat foglalta magában — mintegy negyven jól azonosítható falut nevez meg.[18] Ugyanakkor a pápai tizedjegyzékben pontosan nem azonosítható falvak helységnév-vizsgálata során Dávid László megjegyzi, hogy „a XIV. század első harmadában ... még óvatos becslés mellett is legalább ötven templom meglétével számolhatunk, s nyilván már akkor voltak olyan filiák, amelyek az anyaegyház templomát használták."[19]

A templom építésére, átépítésére vagy az esetenkénti javítási munkálatokra az épület egyes részletein feltüntetett évszámok és belső dekorációs elemek utalnak a legközvetlenebb módon. Ezen kívül számos információt őriznek a megmaradt 17. századi vizitációs jegyzőkönyvek, de még inkább a 18. század végétől napjainkig vezetett egyházgyűlési, presbitériumi jegyzőkönyvek és számadások.

A mindmáig ismeretlen titulusú templom építését Dávid László a 13—14. század fordulójára teszi, kormeghatározónak a „csúcsíves, kora gótikus déli ajtókeretet" és az „eredetileg támok nélkül épült két hajófal"-at említi.[20] Virgil Vătăşianu csupán a szentély érett gótikus építészeti elemeit figyelembe véve, a templom építését a 15. század első felére datálja.[21]

A templom középkori építéstörténetére vonatkozó, eddig is ismert kormeghatározó támpontként figyelembe kell még vennünk: az északi hajófal külső, Szent Kristófot ábrázoló falképeit (az első réteg 14. századi, a második réteg 15. századi)[22]; a Huszka József által, a szentélyben föltárt, majd visszameszelt, 15. századra datált falképtöredékeket (18. kép)[23]; a hajó déli falán, a padlástérben látszó két gótikus ablakívet (15. század vége — 16. század eleje) és nem utolsósorban a 15. század végén — 16. század elején végbement szentélyátépítést és boltozatfestést (6-7. kép).[24]

Időrendben folytatva a templom épületén feltüntetett évszámokat, a következő építéstörténeti adatok állnak még rendelkezésünkre. A szentély keleti falán az 1624-es évszám a templom e részén végzett javítási munkálatokra utal. A hajó kazettás, festett famennyezete a középső tábla felirata szerint 1630-ban készült: „...Aedificatum est hoc lacunar in anno salutis 1630 die XIX Novembris ...". A templomot körülvevő kőkerítés nyugati oldalán egy feliratos kőtábla jelzi a kőfal építésének dátumát: „Ex fundamento aedificat sub curat. Toma Gergely Anno 1774". Nagyobb javítási munkálatokra utal a szentély belső, keleti ívmezőjében, a barokk stukkódísz levélkoszorújában a következő felirat: „Renovatu Anno 1794 Temp. Aedilis Mosis Gergej." A 19. századi valamint a 20. századi állagmegőrző munkálatokra utalnak

a torony bádogfedelén lévő 1863-as évszám, a hajó cserépfedelén az 1957-es felirat, valamint a nyugati portikusz 1979-es évszáma.

A templomra vonatkozó legkorábbi levéltári adataink 1664-ből és 1715-ből származnak. Ezekben a Dálya és filiája Ége közös tulajdonát képező javakat sorolják föl a vizitációk alkalmával készített leltárak.[25] A székelydályai egyházközség levéltára a 18. századtól napjainkig igen sok adatot megőrzött számunkra a templomról. Különösen az 1700-as évek utolsó évtizedéből gazdagok a forrásaink, amikor évekre szóló munkálatok kezdődtek el, és átfogó javítások, változtatások történtek a templom épületén, s ezekkel egyidőben az új torony építését is tervbe vették. A dályaiaknak egy évszám nélküli (1780-as évek vége?) levele arra enged következtetni, hogy a templomon már korábban is végeztek nagyobb munkálatokat, anélkül azonban, hogy megnevezné a munkálatok jellegét: „ ...ez előtt két három esztendőkkel Szegény Ecclesiánk a Templomát romladozott falaiból meg ujitotta s meg épitette, melyre tsaknem minden Ecclesisi fundusát elköltötte..."[26].

1794-től, mint ahogy a templomi feliratokból már feltételezhető, Gergely Mózes megyebíró nagy lendülettel látott hozzá a templom épületének javítási munkálataihoz. Számadáskönyvéből kitűnik, hogy az ő idejében történtek a legnagyobb újkori beavatkozások a középkori templomon. Ekkor alakították át a hajó gótikus ablakait, végeztek javításokat a szentélyben, és végül szintén Gergely Mózes idejében építették föl az új tornyot (4. kép).

Ugyancsak rá maradt a korábban — Kandó János megyebírósága idején (1787—1792) elkezdett olyan kisebb munkálatok befejezése is, mint például a nemrég épített kőkerítés javítása.[27]

A legnagyobb feladatot az új torony építése jelentette. Az építendő toronyról a megyebíró ezt jegyezte be számadáskönyvébe: Az „1800-ik Esztendőben Májusnak 21-ik Napján vettetett meg fundamentoma a Templom végiben gyökérből ujjonan épitett Toronynak...".[28] Az 1802-ben befejezett építkezésről a torony gombjában elhelyezett „emlékirat" számol be.[29] Gergely Mózes 1794-tól 1830-ig volt kurátora a templomnak és az egyház ügyeinek. Tőle 1830-ban Beke Ferenc vette át a megyebírói tisztséget,[30] de ekkorra már lezajlottak a templom épületén eszközölt legnagyobb változtatások.

Az 1802-ben befejezett tornyon és a templom tetőzetén 1832—33-ban javítási munkálatok folytak: „Anno 1832 Die 13-a februarii, itten Dályában a Gergely Móses Uram nemes lako Házánál Presbiteriális Gyülés tartatván; azon pontra nézve hogy tornyának romladozo félbe lévő fedelét miképpen állithatja jo karba hogy tartos és hasznos is légyen; erre nézve meg határoztatott az hogy ujjbol tseréppel fedettessék meg."[31]

1833-ban a tornyon és a templom födelén végzett munkálatok összköltségét jegyezte fel az új megyebíró, Beke Ferenc.[32] A harmincas évek presbitériumi gyűléseinek fő témája viszont az orgona készíttetése és felszerelése volt. Egy korábbi szándék alapján 1836. február 28-án az orgona megrendeléséről döntöttek a presbiterek[33], majd 1838-ban, amikor az orgona elkészült, annak elhelyezéséről határoztak: „...Hogy legyen az orgona ott az hol most a Mester énekelt; Azon karba a bé járat legyen azon az ablakon, mely világositt most abba a karba, -bé járat tsináltatván kivülről; Azon kart egy keveset alább kell ereszteni három kő lábakra."[34]

1841—1842-ben újból nagyobb munkálatok folytak. Az 1844-ben írt beszámolóból már tudjuk, hogy ekkor készítették a szószéket, mögötte ablakot vágtak, és hogy szélesítsék a szentélynyílást, visszabontották a régi diadalívet, „az igen szélesen lefüggő Gébert"[35]. Valószínűleg 1842-ben, az előző évben megkötött szerződés alapján fejezték be a torony újrameszelését és a torony párkányain lévő zsindely cseréppel való kicserélését. Kijavították a templom fedelét, párkányait, megújították a hajó és a szentély támpilléreit.[36]

A dályaiak büszkesége, a magas, karcsú torony a 19. század folyamán szinte folyamatosan javításokra szorult. 1863-ban bádoggal helyettesítették a korábbi fedelet,[37] 1865-ben pedig Ábrán Ferenc megyebíró számadásaiból értesülünk a tornyon dolgozó és a templomot kimeszelő mesteremberekneк szóló kiadásokról.[38] Húsz évvel később, 1883. április 29-én a presbiteri jegyzőkönyv szerint „a templom párkányai, a torony, a kerítés annyira össze kezdett romlani, hogy azok megcsináltatását elnézni a legnagyobb kár és hiba." Érdekes adalék a rongálódásokra, hogy a falu asszonyai a templomkerítés vakolatát hordták el „surlónak" (súrolópornak), s hogy ez nem csupán egy véletlenszerű incidens volt, abból is kitűnik, hogy a presbitériumnak határozatban kellett megtiltania e káros gyakorlatot.[39] A templom kőkerítését egyébként 1877-ben újra zsindelyezték, de még 1883-ban ismételten szükséges „újításakor" is voltak kiadásaik.[40] Az 1883—1887 között vezetett jegyzőkönyvekből viszont ismét egy nagyobb munkálat elvégzésére következtethetünk.

A megyebíró által felsorolt kiadások mellett a mesteremberekneк szóló megbízatások is segítenek bennünket az elvégzendő munkálatok azonosításában: 1883. június 17-én „... Az árlejtés utján kiadatott ... az egész kőmüves és pléhes munka. Miért köteles (a mester) a tornyot, templomot, párkányokat, kerítést ahol szükséges kivakolni, ahol kell cimenttel, a tornyot kívül, a templomot kivül mint belül, a keritést kivül kimeszelni. A párkányokat pléhvel béfedni, a templom és kerités fedelét jól megcsinálni." 1883 szeptemberében határozatot hoztak „... miszerint a templom, illetőleg a torony nyugati részén egy nagy ablak van, mely eddig drót rostéllyal volt bécsinálva, mivel ott a szél oly annyira béfu, hogy onnan mindenki elhuzódik, jónak látja (a presbitérium) oda üveg ablakot tétetni. Határoztatik: Oda csináltasson a megyebiró jó üveges ablakot a külső szinbe, azon kivül tétetvén fel még a drót ablakot, jégverés miatt."[41]

A rendelkezésünkre álló adatok alapján úgy tűnik, a század végéig nem történt érdemleges munka a templom épületén. Egy 1903-ban készült költségvetési ajánlatból viszont kitűnik, hogy a nyolcvanas években végzett munkálatok minősége, amelyet már akkor kifogásoltak a presbiterek, nem lehetett kielégítő.[42] Kövecsi Menyhárt és Csoma József vállalkozók költségvetési ajánlatát nem tudjuk milyen mértékben fogadta el a dályai presbitérium, de hogy a munkának legalább egy részét elvégezték, bizonyítják a szentélyben ma is látható vonóvasak.

A huszadik század elejéről származó adataink közül kétségtelen, hogy azok a számunkra legfontosabbak, amelyek az 1911 és 1926 között vezetett jegyzőkönyvekben maradtak meg.[43] 1911. augusztus 27-én például a következőket olvashatjuk: „Elnök előterjeszti, hogy az 1024-ben (!) épült templom résznek azon mennyezete,

amelyen a 13-ik századbeli freskók vannak, általa megvizsgáltatott és azt olyan lazult állapotba lévőnek állítja, a mely beomlással fenyeget. Eddig a presbitérium figyelmét erre azért nem hívta fel, mivel a műemlékek bizottsága által a freskók lerajzolása végett kiküldött Huszka József piarista tanár úr azt az ígéretet tette, hogy minden kérés nélkül a lazult mennyezetet (6-7. kép) a műemlékek bizottsága által felkötteti. Ez nem történvén meg, kéri a presbitériumot e gyűlésből kifolyólag küldjön ki bizottságot a nevezett mennyezet megvizsgálására és a bizottság nyert észrevételeiről még e gyűlésben tegyen jelentést." Miután a bizottság maga is meggyőződött a szentély boltozata és a falképek állapotáról, a következő határozatot hozta: „Kéressék fel az egyházi főhatóság azon nagy szívességre, hogy járjon közbe az országos műemlékek bizottságánál, hogy ezen műemléket vagy felkösse, ami még lehetséges vagy lebontását engedélyezze, mert különben hatóságilag kell azon templomrésznek használatát betiltani".[44]

1912-ben a Műemlékek Országos Bizottsága a templom renoválását helyezte kilátásba.[45] Nem tudjuk, milyen jellegű munkáról volt szó, 1914-ben csak arról értesülünk, hogy a templom alapjának teljes újraépítésére sor került volna a beígért 7000 Korona segélyből, de „csak abban az esetben", ha az egyházközség a templomon lévő egyéb hiányokat előbb a maga költségén pótolja.[46] Így az egyházközség 1915-ben még 12 700 Koronát költött ugyan a templomra,[47] azonban a világháború miatt a beígért segély a szentély renoválására végképp elmaradt.

Legközelebb 1916-ban hallunk újra a templomról, amikor a dályaiak számba vették a háború okozta károkat. A „ presbitérium ... megállapítja, hogy az egyház épületei, templom, papilak semmi sérülést nem szenvedett. Klenodiumok, érték, vagyonok, irattár hiány nélkül megvan, mert ezek el voltak rejtve .... Az egyház kárt az orgonában szenvedett, melyet az ellenség teljesen használhatatlanná tett."[48] Új orgona készítésére viszont majd csak később gondolhattak a dályaiak,[49] mert az 1924-ben elvégzendő templomjavítási munkálatok igénybe vették minden tartalék erejüket. Már 1922-ben elhatározták, hogy „... kijavítandó a templom födele, ahol hibás. Kijavítandó a karba vezető lépcső. Bevakolandók a tornyon és templomon lévő felesleges nyílások."[50] Két évvel később pedig általános javításokat kezdtek el, amelyek költségeit az egyház erdőinek eladásából befolyt pénzzel valamint a község közmunkájával igyekeztek fedezni.[51] Részleteiben nem ismerjük az akkori munkálatok jellegét, azt tudjuk csupán, hogy a hajó és a szentély járószintjét sárga fövennyel töltötték föl és új deszkapadlót helyeztek el, valamint hogy a torony épületén is végeztek javításokat, többek közt zsalukat csináltattak a torony ablakaira.[52]

1927—1928 között a templom gazdáinak a két új harang beszerzése volt a fő gondja.[53] Ezután már csak kisebb javítási munkálatok folytak a tempom épületén, nagyobb gondot okozhatott viszont, amikor 1936-ban a szentélyben „a műemlékkel bíró templom részen repedések keletkeztek"[54]. Ezt természetesen már nem lehetett közmunkával kijavítani. Tudták is a dályaiak: A „Presbiterium megvizsgálva a templomon lévő repedéseket, felkéri a vezetőséget, hogy ezt jelentse a Nagytekintetű Esperes Úrnak, annyival is inkább, mivel a templomnak ez a része műemlék s mi ennek a reparálásához a felettes hatóság engedélye s az állam hatalom hozzájárulása nélkül hozzá nem kezdhetünk."[55] Adatok hiányában egyelőre csak ta-

lálgatni tudjuk, hogy történt-e ekkor a szentélyboltozaton bármilyen javítási munka. Végül „jelentős a templom történetében az 1969—1972. évi renoválás" — jegyzi meg Dávid László.[56] Feltételezzük, hogy ezekben az években került felszínre a szentélyből nyíló sekrestyeajtó kváderkő kerete, a déli falba bemélyülő ülőfülke, a hajó déli falán egy mécsestartó fülke, valamint a régen befalazott déli bejárat profilozott kőkapuja. Érdekes módon — a mécsestartó kivételével — mindezt visszafalazták vagy nem is bontották ki teljesen, és csak jelzés szintjén hagyták meg a kőkereteket a meszeléstől kitakarva. Ugyanekkor bontották le a szentélyben lévő karzat külső feljáratát, viszont meghagyták a már funkcióját vesztett csúnya ajtónyílást. Az 1972-ben végzett részleges ásatás nyomán felszínre kerültek a szentély északi oldalához csatlakozó sekrestye falmaradványai és egy csontház.[57]

Az épület kutatás előtti állapota

„Vagyon a Dállyai Evang. Ref. Sz: Ecclesiának Dallyanak inkább alsó feliben mint a középben egy darab hellye, melly kő keritessel környül vetetett, az hol áll a Templom a Toronnyal együtt, ezen helly ovalis figurája léven szomszédja körös környül az Ut s ennél fogva a keritésen kivül meg mérettetett van egész Peripheriaja 82 öl 5/6 a Diametere Napkeletről nap nyugatra 26 öl areaja extra □ ölekbe 82 5/6 — 528 □ öl."[58] A templom tehát a falu keleti felében, nyugati bejáratával a település felé fordulva áll (4-5. kép). A karcsú torony impozáns méretei (48 m) ellenére, a templom maga közepes méretű (a hajó 10 x 8 m), keletelt, két sejtű épület, (3-4-5. rajz) amelyet a déli oldalon kis támpillérrel megerősített kőkerítés vesz körül. A cseréppel fedett kőkerítés stukkódíszes timpanonnal magasított, nyugati kapuját a 19. században egy kis előcsarnokot kiképezve, hozzáépítették a toronyhoz. A timpanonban lévő felirat: „Újítva 1979". Az előcsarnok déli falában nyíló ajtón át a cinterembe lehet kijutni, ahol ma már csak egyetlen sírjel, a Székelyderzsről áthozott Petki-féle, faragott sírkő áll a templom falának támasztva.[59]

A hajó déli és északi falaihoz négy-négy, négyszög keresztmetszetű kettős és hármas tagozású támpillér járul. A déli falon az 1969-ben kibontott, gótikus kőkapukeret[60] valamint két — a 18. században átalakított — különböző méretű ablaknyílás látható.[61]

A nyolcszög három oldalával záródó szentély déli falához három, keleti falához kettő, az északihoz pedig egy három tagozatú támpillér járul. A déli falon szintén a 18. században átalakított két, azonos méretű ablaknyílás található,[62] a délkeleti falon pedig a régi ablak helyén kialakított karzatbejáratnak szolgáló deszkaajtó és fölötte egy kis, négyszögű ablak. A szentély északi fala mentén húzódik a téglalap alaprajzú sekrestye falmaradványa, amelyet 1972-ben találtak meg.[63] Az épület alapjait betonkoszorú övezi.

A hajó északi falán nyílik a szószék megvilágítására szánt ablak, amelyet a 19. században készítettek,[64] ettől nyugatra, a hajó és a torony csatlakozásánál, nagy falfelületen áll a két rétegen is megfestett, Szent Kristófot ábrázoló falképtöredék, amelyet a legutóbbi javítás alkalmával találtak meg.[65]

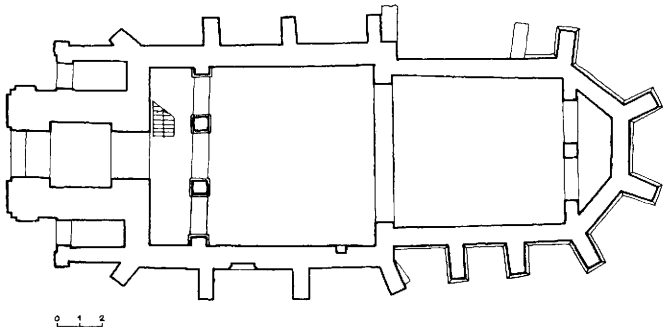

3. Székelydálya, református templom. Alaprajz.
Rajz: Kovács Árpád — Zakariás Attila — Koppány Tiborné

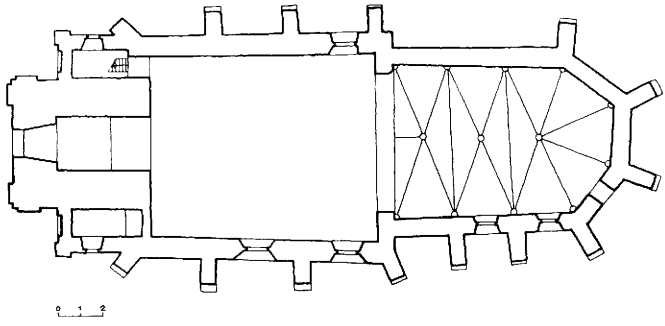

4. Székelydálya, református templom. Alaprajz a szentély késő gótikus boltozatával.
Rajz: Kovács Árpád — Zakariás Attila — Koppány Tiborné

A hajó nyugati falába beépített négyszögletes, klasszicizáló torony háromszintes építmény. Déli és északi oldalához egy-egy félnyeregtetős melléktér csatlakozik, homlokzatukon a torony alsó ablakával azonos méretű vakablakkal. A földszinten nyíló, két oldalajtón át lehetett eredetileg a nagy orgonakarzatra, kívülről feljárni.

A toronynak a templompadlással egy szinten lévő emeleti homlokzatán egy ovális ablak nyílik. A magasabb harangemeleten, a torony négy oldalán az órapárkány alatt egy-egy zsalutáblával is felszerelt, nagyméretű, félköríves záródású ablak látható. Az órapárkánytól indul a három gombban végződő, faszerkezetű, enyhén csavart toronysisak, amelyet bádoggal fedtek.

A nyeregtetős, áloromzatos hajót és a szentélyt egyaránt mázatlan cserép fedi, a két alkalommal történő javítási dátumot világosabb színű cseréppel rakták ki, 1957-ben a hajó fedelén, 1972-ben pedig a szentélyén.

A torony nyugati oldalához hozzáépített portikuszból egy szépen faragott, szegmensívű, barokk faajtón át a négyszögletes toronyaljba jutunk, onnan a téglából épített, árkádos karzat alatt áthaladva — amely az északi és déli hajófalakba beépített féloszlopokon és középen két, széles, négyszögletes pilléren áll —, tulajdonképpen már a hajóban vagyunk.

A hajó és a szentély járószintjét egyaránt deszkapadló borítja. A világos zöld olajfestékkel bemázolt fapadokat a hajóban, a szentélyben és a diadalív déli lábazata mentén helyezték el. A félköríves diadalív északi falából kiugratva építették a téglából készült szószéket, a fölötte szerényen díszített, barokk szószékkoronával. A szószék mellett a szentélyben egy egyszerű kis stallum, középen az ovális formájú, 19. századi úrasztala, e fölött pedig a hajó mennyezetéről lecsüngő, kovácsoltvas csillár látható.

A szentélyben áll a már évek óta nem használt, jellegtelen, kőlábakon nyugvó, kis fakarzat.

A templom berendezéséhez tartozik még egy gótikus keresztelőmedencére emlékeztető, szépen faragott 18. századi (1720) fapersely.

A hajóban lévő stukkódíszes orgonakarzatra az északi sarokban vágott nyíláson át, falépcsőn lehet feljutni, a karzatról induló ajtón pedig a torony felsőbb szintjeire.

A torony első emeleti, nyugati ablak által megvilágított szakasza tulajdonképpen egy teret képez a karzattal, itt helyezték el az orgonafújtatót.

A hajót 8 x 7 táblából álló, festett, fakazettás, síkmennyezet (23. kép) fedi,[66] a szentély boltozatán pedig a híres, reneszánsz falfestmény díszeleg (6-13. kép).[67]

A templom külső és belső falait fehérre meszelték, szabadon hagyva kívül a déli kapu profilozott kőkeretét (22. kép) és az északi fal freskótöredékeit, bent a hajóban a kőből rakott mécsestartó fülkét, a szentélyben pedig a sekrestyebejárat és az ülőfülke kváderköveinek homlokfelületeit. Ma is fehér mészréteg takarja azonban a szentély oldalfalainak stukkódíszeit és a faragott gyámköveket.

A templom tetőterébe a torony ovális ablaka által megvilágított, második szintről lehet bejutni. A hajófalak a kazettás síkmennyezet fölé, gerendákra helyezett, közlekedésre szolgáló deszkaborítás szintjétől kb. még 1,80 méter magasságba emel-

kednek, s csak ezeken nyugszik a kötőgerendákra épített fedélszék. A tetőtér déli falán látszik a két, kővel és téglával befalazott, csúcsíves ablakkeret.

A hajó és a szentély csatlakozásánál — az 1969—1972-es felújítás során — a diadalív fölött vasbeton gerendát építettek be a hajófalak összekötésére.

A szentély téglaboltozata fölött, a félkörívben magasított kőfalakon nyugszik a középkori szerkezetű, ma rossz műszaki állapotban lévő fedélszék.

A téglaboltozat bemélyedéseit valamint a hajó deszkaborítását vastag rétegben ágakból, elhullt madarak tetemeiből álló szemét borítja. A nyeregtető cserépfedésén, az elcsúszott cserepek helyén több kisebb-nagyobb nyílás látszik, miattuk és a hiányzó kúpcserepek miatt a tetőszék számos gerendája már korhadásnak indult.

A templom általános állapota aggasztó. A gótikus szentélyboltozat bármikor beomolhat. A talajvíz szivárgása miatt a hajó és a szentély falai igen magasan nedvesek. Nagyobb esőzéskor vízben áll a deszkapadló is. A többszöri átépítés továbbá a kisebb-nagyobb mértékű földrengések nyomán történő talajmozgás miatt súlyos károk keletkeztek a templom egész épületén.

Műemléki kutatás

A templom előzőekben ismertetett rossz műszaki állapota indokolttá és szükségessé tette a sürgős beavatkozást. Így került sor a Történelmi Műemlékek Bukaresti Igazgatósága megbízásából, 1991—1992-ben a sepsiszentgyörgyi AX cég építészeinek épületkonszolidáló tervezési- és a marosvásárhelyi C. R. cég szakemberének falfestmény-konzerváló munkálataira. Ezt megelőzően természetesen falkutatást kellett végezni a szentély valamint a hajó külső és belső oldalain. Egy teljes falkutatás és régészeti ásatás szükséges feltételei hiányoztak, így csupán az elvégzett részleges kutatásról számolhatunk be.

Mivel Pál Péter falképrestaurátor megbízatása falkutatásra is szólt, 1992 augusztusában és szeptemberében, miközben a szentély boltozatfestményeinek rögzítése folyt (8. kép), az oldalfalak vizsgálatára szintén sor került.[68]

Ismerve már a szentély északi falán Huszka József által 1886-ban feltárt, és később visszameszelt falképeket (18. kép), ezek kutatása egyelőre szükségtelen volt, csupán a festett falfelület azonosítását végeztük el. Az újabb vizsgálat a többi falfelületen történt.

A szentély északkeleti falán, a karzat járószintje fölött, festett réteg bukkant elő. A mészréteg részleges eltávolítása után a festett réteg a karzat járószintje alatt is folytatódott, itt került elő egy befalazott, a 15. század végére tehető, helyi mester által kőből faragott, kisméretű, csúcsíves szentségtartó fülke (21. kép).

Mivel a karzat a további kutatást lényegesen akadályozta és sem jellege sem funkciója nem tette szükségessé megőrzését, lebontottuk. Így azután nemcsak lehetségessé vált az általa takart falfelületek kutatása, de azt is felmérhettük, hogy a karzatépítés során milyen mértékben károsodtak a később előkerült falképek. A karzat középső tartópillérének lebontásakor egy gótikus kőborda darabot találtunk, amelynek profilja megegyezik a szentély boltíveinek bordáival. Feltételezhető, hogy

a szentéllyel egy időben épült, később azonban lebontott sekrestye boltíveinek egy darabjára akadtunk.

A karzat eltávolítása után a szentségfülke körül egy szépen megkomponált falképegyütttes tárult elő: Antiochiai Szent Margit legendájából az a jelenet, amelyben a szent ember képébe öltözött ördögöt „... fejénél megragadja..."[69] Ez a szentségtartó fülke fölött helyezkedik el, a szintén festett fülkét pedig két imádkozó szent képe veszi körül. Mindez szürkészöld, fekete, világoszöld és piros színekben megfestve. A restaurátor véleménye a festés technikájáról, továbbá a szentségtartó fülke stílusvizsgálata arra enged következtetni, hogy ez a szellemében egységesnek mondható kompozíció a 15. század nyolcvanas, kilencvenes éveiben készülhetett.

A gótikus szentély falain több, összefüggő falképet nem találtunk. Bár az említett falképeket hordozó vakolatréteg a szentély falain végigsimul, tehát az egész felület elő volt készítve festésre, minden jel arra mutat, hogy a templom e részének freskókkal történő kifestése sohasem fejeződött be.

A hajóban végzett falkutatás meglepő eredményeket hozott, bár eddigi ismereteink alapján csakis a déli és az északi falak vizsgálatára gondolhattunk. A déli kapu és a diadalív közötti falfelületen, több réteg vakolat és meszelés alatt húzódott meg a sisakos, pajzsos, kezében lándzsát tartó Szent György lovag képe (15-16-17. kép). Nagyobb felület kibontása, letisztítása után láthatóvá vált, hogy az ajtó kváderkő keretétől egészen a diadalívig húzódik a festett vakolatréteg. A kép alsó része teljesen elpusztult a fal nagy nedvessége miatt, de a többi rész is megsérült akkor, amikor pikkézéssel rögzítették a freskós felületre az új vakolatot. Ennek ellenére még így is jól azonosítható Szent György legendájának az a jelenete, amikor a lovag a sárkánnyal küzd. Mögötte, a vár bástyáján áll a király és a megmentett királylány (14. kép). S hogy semmi kételyünk ne maradjon a hős kilétéről, hatalmas alakja körül ott látható a festett felirat: „ScT G E O R G I U S".[70]

A déli kapu és a hajó nyugati fala között, a Szent György- jelenet magasságában nem találtunk falképnyomokat. Viszont, mielőtt az északi falon is megkezdtük volna a kutatást, a Szent György-ábrázolás keretdísszel lezárt regisztere fölött újabb festésnyomokat leltünk egy későbbi vakolatrétegen. E téglapiros színű, liliom motívum, bár nem bontottuk ki a falak teljes hosszúságában, minden valószínűség szerint füzérdíszként húzódik végig a festett, kazettás mennyezet alatt, a hajó déli és északi falán. Késő barokk jellegénél fogva a 18. századra datálhatjuk.[71]

A hajó északi falának kutatását a karzat járószintjének magasságában, az északi és a nyugati fal találkozásánál kezdtük, miután itt is megtaláltuk az említett liliomos füzérdísz töredékeit.

A füzérdíszt hordozó, sok helyen cserépdarabokkal kitöltött, vastag vakolatréteg mögül a Szent László- legenda jól ismert ikonográfiai programját pontosan követő képsor bontakozott ki.[72] Mivel a széles regiszteren megfestett falképciklus vakolatrétege igen rossz állapotban van, csak arra szorítkoztunk, hogy megállapíthassuk, mekkora felületre terjed ki a képsor. A közeli, bögözi Szent László-ciklushoz hasonlóan a legenda első két jelenete, a „vár-jelenet" és a „kivonulás" itt is a hajó nyugati oldalán indult.[73] Dállyán viszont a torony beépítésekor a nyugati fal szinte teljesen elpusztult, csak a karzat járószintje alatt megmaradt faltöredék őriz festés-

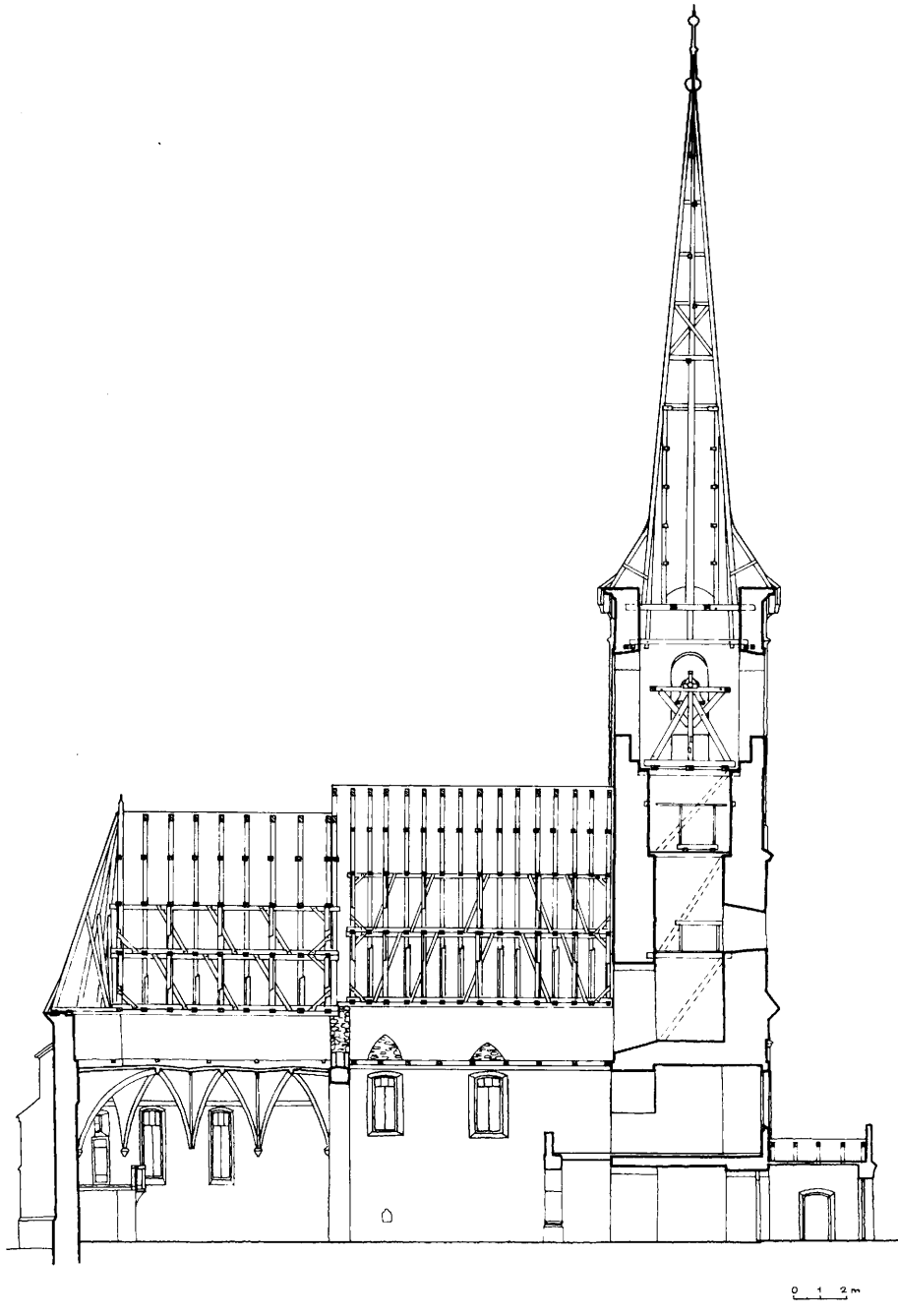

5. Székelydálya, református templom. Kelet—nyugat irányú metszet.
Rajz: Kovács Árpád — Zakariás Attila — Koppány Tiborné

nyomokat, a fal kibontásának vonalától a sarokig, majd onnan tovább, átfordulva az északi falra.

A legenda jeleneteinek azonosítása miatt a karzat mellvédjének magasságában kb. 50 cm szélességben, néhol azonban szélesebb sávban, óvatosan levertük a vakolatot a diadalív csatlakozásáig. Az „ütközet" jelenete nagyrészt elpusztult a karzat beépítésekor. A további jelenetsor a kutatott sávban folyamatosan halad a 19. században kivágott ablaknyílásig az „üldözés" (20. kép), „birkózás" (19. kép) és a „lefejezés" képeivel. A megmaradt festéknyomok alapján a diadalív vonalában — a képsor fölött itt is - ott is megjelenő kereteléssel megegyező keretdísz alapján — a „pihenés" mára már felismerhetetlenné romlott jelenetével ért véget a legenda-ábrázolás.

A kutatás során feltűnt, hogy a Szent László- legenda vakolatrétege alatt helyenként igen töredezett, festett színfoltok is vannak. Feltételezhető tehát, hogy a László- legenda megfestése előtt, korábban más témájú falképek díszítették a templom északi falát.

A kutatás mostani fázisában mindenestre megállapíthatjuk, hogy a Szent György és a Szent László-legenda falképei, ha nem is egy mester, de egy műhely alkotásai, és hogy a freskók a 14. század közepe táján készülhettek. [74]

A hajó esetleges gótikus boltozata után kutatva kézenfekvő lett volna, hogy a déli vagy az északi fal diadalívvel való csatlakozásánál gyámkőre, bordaindítás nyomaira bukkanjunk, ezirányú vizsgálatunk viszont mindeddig nem hozott eredményt.[75]

A templom külső falainak részleges kutatása nyomán, a hajó északi oldalán a már ismert, Szent Kristófot ábrázoló falképtöredékek magasságában, a szentély felé újabb festett falfelületek kerültek napvilágra. Igen rossz állapotuk miatt azonban csupán annyit lehet megállapítani, hogy ezek freskók a 14. századi Szent Kristóf- ábrázolás vakolatrétegén állnak, s esőáztatta tónusaik is megegyeznek a Szent Kristóf- kép színeivel. A falképek az utólagos támpillérek mögött, folyamatosan húzódnak végig a falon.

A hajó támpilléreinek vizsgálatakor megállapítottuk, hogy az északkeleti és a délnyugati saroktámpillérek, bár későbbi ráépítéssel, magasítással, de már a román kori hajófalakkal egyidőben állhattak. A szintén román kori, délkeleti támpillért az alapjáig visszabontották, és enyhe szögben nyugat felé hajlítva egy újabbat emeltek. Az északkeleti támpillér pedig a sekrestye nyugati falába beépítve állt annak lebontásáig, most csak ferde, esővető nélküli felső része látszik.

Régészeti kutatást csak a legszükségesebb mértékben végeztünk a szentélyben és a hajó déli fala mentén, Ferenczi Géza vezetésével.[76]

A szentélyben , a diadalívtől 4,60 méter távolságra egy észak-déli irányú kutatóárok északi sarkában, miután felszedtük a korhadt gerendákon nyugvó deszkapadlót és elhordtuk a kb. 10—15 cm vastag sárga homokréteget, egy vakolt és festett falmaradványra találtunk. A későbbiekben igazolódott az a feltevésünk, hogy a templom korai hajójával egykorú, egyeneszáródású, román kori szentély visszabontott falait ástuk ki. Az 1 méter széles és átlagosan 40 cm magasan meghagyott falak belső felületén piros színű, hullámvonalas, függönydísz-festés nyomai maradtak meg. Ezek, valamint a töltésre szolgáló törmelékanyagból előkerült festett va-

kolatdarabok arra utalnak, hogy az elpusztult, négyszög alaprajzú román kori szentély nagy felületen festve volt, akárcsak a fentiekben ismertetett hajó.

Az általunk vizsgált, korábban már bolygatott talajrétegből embercsontok, cserépedény töredékek kerültek elő. Összetörve, de valószínűleg eredeti helyükön — a szentély északi és délkeleti sarkában —, a falak tövében találtunk két kisebb, madártojás maradványokkal teli cserépkorsót, amelyek a korai templom építésének áldozati emlékei lehetnek.

A lebontott szentély járószintje valamivel magasabban fekszik, mint a hajó lapos kövekkel kirakott régi padlója.

A szentélyben végzett kutatás során az 50 cm szélességben kitört keleti fal mentén előkerült egy lapos, faragott kő, amely a régi oltár mensájának vagy pedig egy sírkőnek töredéke lehet. Egy jobbára bolygatott emberi csontvázat és koponyát, amely a szentély délkeleti sarkában, kb. 80 cm mélységben feküdt, a későbbi, szakszerű kutatásra gondolva óvatosan visszatakartunk.

Tájékozódásunk során megállapíthatóvá vált, hogy a román kori szentély északi és déli falára építették rá később a ma látható gótikus szentélyfalakat, északon kb. 40—50 cm, délen pedig kb. 70 cm szélességben szabadon hagyva a visszabontott korábbi falakat. Ennyivel lett szélesebb az új szentély. A régi szentély — valamiért áttört — keleti fala, ha visszabontva is, de természetesen szabadon áll, hiszen a gótikus építmény keleti fala ettől mintegy 3,5 méterre emelkedik. E két fal között húzódik az a kőrakás, amely a karzat pilléreinek alapozásául szolgált.

A szentély és a hajó déli falcsatlakozásánál feltártuk a korábbi diadalív kő alapjait, amelyek egyértelműen bizonyították, hogy a 19. században legalább 70 cm szélességben bontották vissza a régi diadalív kő falazatát és egy keskeny, téglából épített köpenyfallal adták meg a diadalív mai formáját. Itt találtunk egy 48,5 cm széles faragott vállkövet, amely a régi diadalív része volt.

Végül igazolódva látszott a hajdani krónikás 1844-ben legyezett azon megjegyzése, miszerint 1842-ben megtörtént „... a Templom két része közt igen szélesen lefüggő Géber leszedése."[77]

A hajó régi járószintjének megállapítása végett a déli kapu küszöbénél ástunk le, mintegy 50 cm mélységben. Itt egy 115 x 58 cm nagyságú kőlap feküdt, valószínűleg lépcsőfoknak szolgált, tőle 20 cm mélységben azonosítottuk a kővel kirakott román kori járószintet.

A déli fal mentén húzódó kutatóárokból kiszedett törmelékanyagban igen sok középkori, freskós vakolattöredék került elő, ezek a Szent György-legenda falképének maradványai.

A kutatás eredményeinek összegezése

Az írott források valamint a részleges régészeti ásatás és falkutatás eddigi eredményei alapján a templom építéstörténete a következőképpen bontakozik ki.

A kétsejtű román kori épület, amelyből mára már csak a hajó kőből emelt északi és déi fala valamint a nyugati fal csonkjai maradtak meg, a 13. században épült. Erre enged következtetni a korai, egyenes záródású szentély és annak megmaradt,

freskótöredékes falai. Alaprajzi párhuzamait a legközelebbi, felsőboldogfalvi templomtól kezdve, Gelencén vagy Sajóudvarhelyen át, a Kis-Szamos, a Sebes és a Sztrigy völgyében fekvő kis falvak román kori templomáig, Erdély-szerte megtaláljuk.[78]

A közepes méretű, korai templom minden jel szerint már festve volt, erre utalnak a hajóban található Szent László-legenda alatti festett vakolatréteg, továbbá a szentély falmaradványainak freskótöredékei, különösen a függönydísz.

A 14. században az egész templomot újrafestették, ekkor keletkeztek a Szent László-, Szent György-, Szent Kristóf-jelenetek. Ebből a szempontból szintén igen fontosnak tartjuk azokat a freskós vakolatdarabokat, amelyek a lebontott szentély töltésrétegéből kerültek elő, hiszen számos olyan töredék van közöttük, amely színeiben és megítélhető festéstechnikájában teljesen megegyezik a hajó falképeinek jellegzetességeivel. Nem beszélve arról a felirattöredékről, amely a Szent György-felirattal azonos, gótikus írásformát őriz.

A 14. századi épület eddig azonosítható épületelemeinek tekintjük a déli fal kőkapuját valamint a keskeny, kis kora gótikus ablakot. Nem kizárt, hogy ez utóbbi egy román kori résablak helyén készült, kőkerettel gazdagított, gótikus változat.

A román kori és kora gótikus épületelemek között végül még megemlítjük azt a három sarokpillért, amelyeket a fentiekben már tárgyaltunk.

A templom a 15. század második felében és a század végén szenvedett nagyobb változást, amikor lebontották a román kori szentélyt és egy valamivel szélesebb, de jóval hosszabb gótikus szentélyt építettek. Ekkor épült az új szentély északi falához csatlakozó, boltíves sekrestye is, amelyet később lebontottak. Az új szentély falainak festését is elkezdték, de nem fejezték be. Feltételezhető, hogy a reformáció egyre erősödő szelleme miatt maradhatott abba a szentélyfalak korábbi ízlésben elkezdett kifestése. A 16. század elején elkészült viszont a boltozat reneszánsz stílusú falfestménye (6-13. kép).

A szentély átépítésével egy időben a hajó gótikus átalakítása is megtörtént. Megemelték a korábbi falakat, valamint két új, nagyobb méretű ablakot vágtak a déli falba. A falmagasítással párhuzamosan megemelték a támpilléreket a négy sarkon, és talán ekkor építették a négy újabb támpillért a hajófalakhoz.

Sajnos még mindig nem ismerjük a gótikus hajó födémmegoldását, hiszen az a feltevés, miszerint a hajó is boltozott lett volna, nem igazolódott. Így valószínűnek tartjuk, hogy a késő gótikus hajó síkmennyezetes lehetett.

Új szakasz következett be a templom építéstörténetében a 17. század folyamán, miután a templomot végképpen átvették a reformátusok. A szentélyben említett 1624-es évszámmal kapcsolatban csak találgatni lehet, hogy milyen természetű javítások, esetleg átalakítások történhettek ekkor a templomban. Talán ekkor számolták fel végképp a templom középkori berendezését, többek között a szentélyben álló oltárt is, amelynek helyébe kezdetben egy kis fakarzatot építettek fel. Feltevésünket, miszerint a 17. század első felében a templom belső berendezése teljesen megváltozott, az 1630-ban készült kazettás famennyezet (23. kép) is igazolja, méginkább azonban az a tény, hogy az 1664-ben lejegyzett vizitációs leltár a templom javai között már csak azokat a régi kegytárgyakat említi meg, amelyeknek a református vallásgyakorlatban is megmaradt a funkciójuk.[79]

Az 1630-ban készített, festett deszkamennyezetet kezdetben valószínűleg a hajó régi síkmennyezetének helyén, a gótikus ablakok fölött helyezték el, hiszen ekkor, egészen a 18. század második feléig, e két nagy gótikus ablak világította meg a hajóbelsőt.

A késő gótikus szentély és hajóátépítés mellett a templomon végzett legnagyobb átalakítás kb. 1770 és 1802 között történt.

Nem tudjuk, hogy az építkezések elkezdése összefüggött-e az 1766-os nagy tűzvésszel, hiszen a tűzvész leírásából nem tűnik ki, milyen mértékben sérült a templom épülete. Ugyanakkor az általunk végzett ásatások során sehol nem találtunk a templom belsejében égett vagy égésre valló réteget. A templom barokk átépítése viszont a 18. század végén és a 19. század első felében mindenképpen megtörtént. 1794-től átalakították a templom minden addigi ablaknyílását, eltüntetve azok gótikus jellegét (5. rajz). A szentélyben beszűkítették az ablaknyílásokat, és új fakerettel helyettesítették a korábbi kőkereteket. Ugyanakkor — meghagyva a szentélyt — újracse-repezték a régi fedélszéket.

Kisebbek lettek a hajó nagy ablaknyílásai, és megszűnt a kora gótikus, kicsi ablak is. Egyébként, hogy nem csupán a stílusváltoztatás igénye miatt történt mindez, bizonyítják a padlástérbe „rekedt" ablakzáródások fölötti, széles falrepedések.

Az ablakok átalakításával egy időben alább eresztették az 1630-ban készült, kazettás deszkamennyezetet, így kerültek a padlástérbe a gótikus ablakzáródások.

A hajó belső falfelületeire időközben újabb festés került, a liliom motívumból álló füzérdísz, amelynek nyomai a már leeresztett deszkamennyezetig követhetők.

Természetesen a középkori freskók időközben vastag vakolatréteg alá kerültek. Ez történt a szentélyben is. Miközben a boltívek közé szép, barokk stukkódísz került, befalazták és lemeszelték a lebontott sekrestye kőajtaját, a kis szentségfülkét a körülötte lévő falképekkel együtt, valamint az ülőfülkét a déli falon. Hogy mindez csak ilyen későn, 1794-ben történt, bizonyítják a falképeken lévő 18. századi bekarcolások.

A torony 1800 és 1802 között történt építésekor, mint már tudjuk, a hajó nyugati falát szinte teljes hosszában áttörték, majd a toronnyal és melléképületeivel szervesen összefüggő, nagy karzatot emeltek. Ekkor szüntették meg a hajó déli kapuját, amelyet egy, a torony alól nyíló bejárattal helyettesítettek.

Végül, a 19. század első évtizedeiben történő átalakításokkal (szószék készítése, egy északi ablak nyitása, a régi diadalív leverése és szélesebb nyílás építése) a templom lényegében a ma látható formába öltözött.

A szentély és a hajó falfestményeit részletesen tárgyalni jelen dolgozatban nem lehet célunk, hiszen ezen a téren, mint ahogy egyéb építéstörténeti hézagok esetén is, még újabb kutatásokra kell sort keríteni. A kutatás jelen fázisa és az ennek során feltárt művészettörténeti értékek arra figyelmeztetnek, hogy ha történtek is erőfeszítések a híres boltozatfestmények restaurálására, ez még igen kevés ahhoz képest, amire a templom egészének megmentése érdekében szükség lenne.

A legsürgősebb állagmegóvási munkálatok mellett a legfontosabb feladatok a következők.

Kimerítő régészeti kutatást kell végezni a templombelső egészében abból a célból, hogy a román kori épület minden részlete ismertté váljon. Különösen fontosak azok az igen korai falképtöredékek, amelyek a meglévő szentélyfalakon nyugszanak, hiszen a hazai román kori falfestészet kevéssé ismert részleteire vethetnek fényt.

A régészeti ásatás ki kell terjedjen a cinteremre is, nemkülönben a templom északi oldalához csatlakozó sekrestyére és az újra azonosítandó csontházra.

Nélkülözhetetlen a hajó teljes falfelületeire kiterjedő alapos falkutatás, egyrészt a feltételezett és csak részben bizonyított építési fázisok tisztázása végett, de különösen a középkori falképegyüttes teljes feltárása érdekében.

Érdemi építészettörténeti, művészettörténeti vonatkozású javaslatokat csakis a fent említett, elkövetkező kutatások eredményeinek függvényében lehet majd tenni.

JEGYZETEK

1. Mon. Vat. I. 115. Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzék alapján feltüntetve. I—II. Szerk.: *Ortvay Tivadar.* Budapest, 1892. 660.
2. *Kiss Lajos:* Földrajzi nevek etimológiai szótára I—II. Budapest, 1988. II. 541.
3. Székely Oklevéltár, új sorozat, II. 299.
4. *Benkő Loránd:* Maros- és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez. Századok, 82. (1948) 354.
5. Székely oklevéltár, új sorozat I. (Udvarhelyszéki törvénykezési jegzyőkönyvek 1569—1591.) Bukarest, 1983. 18, 52, 12, 106, 126, 163, 168, 177—180, 225, 228—229, 266, 307, 313.; II. 39, 42, 177—178, 299, 343, 348.
6. Székely Oklevéltár. I—VII. Szerk.: *Szabó Károly, Szádeczky Lajos.* Kolozsvár, 1872—1898.
7. Székely Oklevéltár i. m. II. 197—198.
8. *Dávid László:* A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei. Bukarest, 1981. 265.
9. „Protokollum Vagy-is a Nemes Dállyai Réformata Sz. Ekklésia Számára készített Jegyző Könyv Melyben Az egymás után következett T. N. és Betsületes Curatoroknak Megye Birákk Sz. Egyház Fiaknak Neveik idejeik nevezetesb viselt dolgaik transpositumaik A régib s közelebről való Testementomok és pia Oblátiok. Nem külömb ugyan azon Nms Ekkla Tagjai között bizonyos időkben történt és a Nms Praesbytérium eleibe kerekedett, némi némü Causaknak ventillatiojok folyások és Decisiojok söt egyéb meg tartásra méltó dolgok is fel jegyeztettek Ab Anno 1794. Curátor Dállyai Gergely Moses M. Biroságától fogva. " A tűzvész leírása: „A M: Dállyai Ev: Ref: Nemes és Szent Ekklésia alapulásának növekedésének és jelenni állásának rövid leirata" című fejezet.
10. *Jakab Elek — Szádeczky Lajos:* Udvarhely Vármegye története a legrégibb időtől 1849-ig. Budapest, 1901. 337.
11. *Jakab — Szádeczky* i. m. 340.
12. *Jakab — Szádeczky* i. m. 374—375.
13. „Protocollum Vagy-is ..." i. m. 1794.
14. „Protocollum Vagy-is ..." i. m. 1794.
15. *Orbán Balázs:* A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból. Pest, 1868. 16.
16. *Ortvay* i. m. Mon. Vat. I.133.
17. *Dávid* i. m. 263.
18. *Dávid* i. m. 15.
19. *Dávid* i. m. 16.
20. *Dávid* i. m. 263.
21. *Virgil Vătăşianu:* Istoria artei feudale în Tările Române (Arta în perioada de dezvoltare a feudalismului). Bukarest, 1959.
22. *Dávid* i. m. 265.
23. *Huszka József:* Magyar szentek a Székelyföldön. Archeológiai Értesítő, új folyam VI. (1886) 123.
24. *Balogh Jolán:* Az erdélyi renaissance I. Kolozsvár, 1943. 301.
25. *Dávid* i. m. 265.
26. Különálló lap a székelydályai református parókia levéltárában.

27. „Liber Ecclesiae Ref. Dallya ... Anno 1794 Die 22 és 23 dik febr. a Sz. Visitacio alkalmatosságával Protocollaltattuk e következendö dolgokat ..."
28. „Protocollum Vagy-is .." i. m. 1794.
29. Az emlékiratot a „.Protocollum Vagy-is ... " i. m. 1794. kezdetű jegyzőkönyvbe a következő címmel másolták be: „Figyemetes Olvaso! Az Ujj Torony Gombjában egy pléh iskotujában ez az Írás vagyon téve."
30. „Visitatorium iidum protocollum ecclesiae e. ref. Dallyaiensis... 1830. III. 7."
31. Különálló lap a székelydályai református parókia levéltárában.
32. „Dállyai Megyei Biró Beke Ferentz számadása 1833-ik Esztendőre"
33. „Visitatorium iidum protocollum ecclesiae e. ref Dallyaiensis ... Sub Senioratu Reverendi Domini Dionysii Pálfy Ex Hodgya ... Josephi Kato 1824."
34. „Visitatorium iidum protocollum..." i. m. 1824.
35. „Protocolum Vagy-is ..." i. m. 1794.
36. Különálló lap a székelydályai parókia levéltárában: „Follyó 1841-ik Esztendö September 12-en itten ..."
37. „Visitatorium iidum protocollum ..." i. m. 1824.
38. Folio: „Számadása Dalyai hites Megyebiro idösb Ábrán Ferentznek az 1865-ik évröl."
39. „A R. dályai ev. ref. Egyház presbyteri és eclesia gyülései határozatainak Jegyzőkönyve az 1880-ik éven kezdve." 17—18.
40. „A Dállyai Ev. Ref. Egyháznak Bevételeiröl és Kiadásairól szolló Számadási Jegyzökönyve az 1876-ik Éven kezdve, mely áll 186 lapból"
41. „A R. dályai ev. ref. Egyház presbyteri és eclesia gyülései határozatainak Jegyzőkönyve..." i. m. 1880. 21.
42. Folio: „Kölcségvetés a Magyar Dájai torony és templom javitásról".
43. „A székelydályai Református Egyház egyházközségi közgyűlései ... Jegyzőkönyve". 1910.
44. „A székelydályai Református Egyház egyházközségi közgyűlései ..." i. m. 1910. 24.
45. „A székelydályai református egyházközség egyházi adókönyve. Magánosnoknál elhelyezett tőkék és a külföldre vándorlók, vadházasok nyilvántartási könyve (Ki és beköltözöttek, kivándorlók nyilvántartása). 1912. febr. 7. (5/912). „Az elnök felolvasta az igazgatótanács 448/1912 rendeletét, melyben a templom renoválását helyezi kilátásba a műemlékek bizottsága.
46. „A székelydályai Református Egyház egyházközségi közgyűlései..." i. m. 1910. 114—116.
47. *Dávid* i. m. 266.
48. „A székelydályai Református Egyház egyházközségi közgyűlései ..." i. m. 1910. 153.
49. „A székelydályai Református egyház közgyűlései... Jegyzőkönyve". 1926. 361., 278., 384.
50. „A székelydályai Református Egyház egyházközségi közgyűlései ..." i. m. 1926. 269.
51. „A székelydályai Református Egyház egyházközségi közgyűlései ..." i. m. 1926. 319.
52. „A székelydályai Református Egyház egyházközségi közgyűlései ... Jegyzőkönyve." 1924. 324.
53. „A székelydályai ref. egyházközség közgyűlésének jegyzőkönyve 1934. évtől kezdődőleg."
54. „Presbiter-gyűlési Jegyzőkönyv..." 1926. 157.
55. „Presbiter-gyűlési Jegyzőkönyv..." 1926. 157.
56. *Dávid* i. m. 266. „A renoválás költségvetése és az elvégzendő feladatok." A kolozsvári református püspökség levéltára 3104—1969. II.
57. *Ferenczi Géza:* Néhány kora középkori székely falu keletkezési idejéről. Korunk, 1978. 11. 949.
58. Folio, a dályai egyházmegye javainak összeírása. „Nemes Udvarhelly Széki Tks Nemes Törvényes Székéhez alázatos tisztelettel". 1835.
59. *Orbán* i. m. 178—179.
60. *Dávid* i. m. 260.
61. „Protocollum Vagy-is ..." 1794.
62. „Protocollum Vagy-is ..." 1794.
63. *Ferenczi* i. m.
64. „Protocollum Vagy-is ..." 1794.
65. *Dávid* i. m. 261.
66. Legfontosabb irodalom a kazettás mennyezethez: *Kelemen Lajos:* Művészettörténeti tanulmányok I. Bukarest, 1977. 50—52.; *Tombor Ilona:* Magyarországi festett famennyezetek a XV—XIX. századból. Budapest, 1968. 84—86., 191.; *Fügedi Márta:* Jelképes állatábrázolások a református templomok festett bútorzatán. A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve XXVII. Miskolc, 1989. 155—166.
67. Fontosabb irodalom a szentély boltozatfestményeihez: *Orbán* i. m. 178.; *Balogh i.m.* 117—118., 172., 301., 356.; *Dávid* i. m. 262—263.
68. *Pál Péter:* Concluziile cercetărilor stratigrafice a pereţilor laterali din cor, nava şi a pereţilor exteriori la biserica reformată Daia, jud. Harghita. (Kézirat)
69. *Jacobus da Voragine:* Legenda Aurea. Budapest, 1990. 147.
70. *Jacobus da Voragine* i. m. 102-103.

71. Többek között ebből a korból származnak a közeli Felsőboldogfalva templomának a dályaival rokon virágmotívumos falképei.
72. A Szent László-legenda falképeinek legfontosabb irodalma: Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpedianae gestarum. Szerk.: *Szentpétery Imre*. Budapest, 1937. I. 366—420.; *Huszka József*: A Szent László legenda székelyföldi falképekben. Archaeológiai Értesítő, V. (1889) 213.; *László Gyula*: A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. Kolozsvár, 1943.; *Lukács Zsuzsa*: A Szent László- legenda a középkori magyar falképfestészetben. Athleta patriae. Budapest, 1980. 163—204.; *Kerny Terézia*: Szent László-kultusz a Zsigmond korban. Művészet Zsigmond király korában 1387—1437. I. 353—364.; *László Gyula*: A Szent László-legenda középkori falképei. Budapest, 1993.
73. *László* i. m. 1943.
74. *László* i. m. 1943. (Legközelebbi rokonságot a bibarcfalvi és az erdőfülei falképeken látunk, de sok vonatkozásban a rimabányaival is.
75. Nem tudjuk *Dávid László* miért állítja olyan határozottan i. m. 263., hogy „a templomot a középkor végén gótikus stílusban átépítették: a hajót bordás boltozattal fedték...". Ez nem figyelhető meg még akkor sem, ha a kutatásaink nem voltak a legkimerítőbbek.
76. Lásd még: *Ferenczi Géza*: Székelydálya ref. templom. Tájékozódó ásás. Ásatási napló, 1992. 9. 3. — 1992. 9. 6. (Kézirat)
77. „Protocollum Vagy-is ... " 1794.
78. *Entz Géza*: A középkori székely művészet kérdései. Erdélyi Tudományos Füzetek 162. Kolozsvár, 1943. *Vătăşianu* i. m. 1959. I. 73. *Entz Géza*: Die Baukunts Transilvaniens im 11-13 Jahrhundert. Acta Historiae Artium, XIV. (1968) 1—2. 1—48. 3—4. 131—170.
79. *Dávid* i. m. 265.

Mihály JÁNÓ

DIE FORSCHUNG DER REFORMIERTEN KIRCHE IN SZÉKELYDÁLYA (DAIA)

In Sommer 1992, sich an die wegen der strukturellen Beschädigung des Chores begonnenen Befestigungsarbeiten knüpfend, wurde die partielle baugeschichtliche Forschung der Kirche verrichtet. Die noch unbeendete Forschung brachte bereits wichtige Ergebnisse, die der Autor — ein Historiker — folgenderweise zusammenfassen kann.

Das Dorf Székelydálya liegt im südlichen Teil des mittelalterlichen Udvarhelyszék (heute Komitat Hargita), im Tale des Baches Dálya, der zum Fluß- system des Kis-Homoród gehört. Die erste Erwähnung des Dorfes findet man im päpstlichen Zehntenverzeichnis des Jahres 1333. Die Kirche mittelalterlichen Ursprungs, deren Patrozinium unbekannt ist, steht mit ihrem charakteristischen schlanken Turm, dessen Haube heute schon mit Blech bedeckt ist, in der Mitte des Dorfes. Die ursprüngliche romanische Kirche war zweiräumig, mit geradem Chorabschluß und rechteckigem Schiff, und wurde wahrscheinlich in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts erbaut. Sie war im Innern bemalt. Im Laufe der Forschung sind die Grundmauern des Chores mit dem originalen bemalten Putz (Draperie-Verzierungen) zum Vorschein gekommen, aber auch an der Nordwand des bestehenden Schiffes sind in die Mitte des 13. Jahrhunderts datierbare Wandmalerei-Fragmente gefunden worden. Um die Mitte oder in der 2. Hälfte des 14. Jahrhunderts wurde die ganze Kirche neu ausgemalt. Aus dieser Zeit stammen die an der Nord- und Südwand des Schiffes im Laufe der Forschung freigelegten

Wandmalereien mit Fragmenten der Szenen der St.-Ladislaus-Legende, ferner einer großformatigen St.-Georg-Darstellung. Mit dieser Malerei übereinstimmende bemalte Putzstücke sind auch aus der Auffüllungsschicht des Chores zum Vorschein gekommen. Aus dieser Periode dürfte auch das einfache, mit Walzengliedern versehene, südliche Spitzbogenportal, ferner ein kleines frühgotisches Fenster an der Südwand stammen.

Man kann den ersten bedeutenderen Umbau der Kirche in die Mitte oder zweite Hälfte des 15. Jahrhunderts setzen, als an der Stelle des kleinen alten romanischen Chores ein längerer, mit fünf Seiten des Achtecks abgeschlossener gotischer Chor erbaut wurde. Am Ende des Jahrhunderts wurde auch die Ausmalung des Chores in Angriff genommen, und gleichzeitig, durch die Erhöhung der Schiffswände, wurden die beiden südlichen gotischen Fenster des Schiffes verfertigt, weiterhin die gotischen Stützpfeiler. Im Laufe der Forschung ist an der nordöstlichen Wand des Chores, mit Überresten von Wandmalereien (Darstellung der Hl. Margarethe, usw.) umgeben, ein aus demselben Zeitalter stammendes gotisches Sakramenthaus zum Vorschein gekommen. Die Renaissance-Ausmalung des Chorgewölbes, ein reiches Blätter- und Rankenmuster, mit wohlbekannten Wappen und figuralen Darstellungen erweitert, kann in das erste Drittel des 16. Jahrhunderts datiert werden. Aus der Deformierung der Rippenbögen des Gewölbes und aus den fehlenden Verbindungselementen der Rippen folgernd ist es nicht ausgeschlossen, daß das Gewölbe vor der Ausmalung ganz neugemauert wurde. Ob das Schiff gewölbt war, konnte durch die Forschung bis jetzt nicht bestätigt werden.

Die nächste wichtige Etappe in der Geschichte der Kirche war, als infolge der Verbreitung der Reformation das wahrscheinlich in einem nicht besonders guten Zustand befindliche Gebäude in die Hände der Kalvinisten gelangte. Nach 1624 wurden in der Kirche gewiß zahlreiche Reparationen, kleinere Umgestaltungen durchgeführt. Die größte bekannte Veränderung war die Errichtung der neuen, kasettierten, bemalten Holzdecke des Schiffes im Jahre 1630. Damals wurden die grossen südlichen gotischen Fenster durch die Vermauerung ihrer oberen, spitzbogigen, maßwerkverzierten Teile verkleinert, ferner wurde im Chor bereits in dieser Zeit die kleine hölzerne Empore an der Stelle des Altars verfertigt.

Die größeren Umbauten der Barockzeit dürften zwischen 1770 und 1802 erfolgt sein. Diese betreffen vor allem den Innenraum, bzw. den westlichen Teil der Kirche, wo die Westmauer beinahe völlig abgetragen und der barocke Turm aufgebaut wurde. Nachdem hier, durch das Erdgeschloß des Turmes, ein neuer Eingang eröffnet worden war, vermauerte man die gotische Tür in der Südwand. Die neue spätbarocke Empore hinter dem Turm wurde gleichfalls zu dieser Zeit erbaut, wie auch die Kanzel, bzw. der neue Triumphbogen.

Die letzte große Umgestaltung erfolgte zu Beginn unseres Jahrhunderts. Das Fußbodenniveau des Innenraumes wurde cca um einen halben Meter erhöht, ein Teil der Einrichtung ausgetauscht, gleichzeitig der Steinrahmen des Südtores neubehauen, umgestaltet, schließlich wieder vermauert. Das Andenken dieser Arbeiten hat die Inschrift am Portikus bewahrt: „Erneuert 1927".

Die jetzige Phase der Forschung und die in ihrem Verlauf freigelegten wertvollen Details machen uns darauf aufmerksam, daß wenn es auch Anstrengungen

zur Restaurierung und Konservierung der berühmten Gewölbemalerei gab, dies alles zu wenig im Vergleich zu den Aufgaben ist, die zur Rettung der Ganzheit der Kirche auf eine Lösung warten.

Mihály JÁNÓ

ARCHEOLOGICAL SURVEY OF THE CALVINIST CHURCH AT SZÉKELYDÁLYA (DAIA)

In the summer of 1992 in connection with and following the reinforcement work made necessary by the deterioration of the choir's construction, the partial architectural-historical investigation of the whole church was made. The yet unfinished investigation has brought important results that could be summarized the following way: the village of Székelydálya is to be found in the valley of the brook Dálya, belonging to the river-system of Kis-Homoród, in the southern part of the medieval Udvarhelyszék (today Hargita county). The earliest mention of the village is in the papal tithe inventory of 1333. The church of medieval origin, with unknown dedication has a characteristic slender tower newly covered with tin and stands in the center of the village. The original Romanesque church was made of two parts, with a short cut apse and rectangular nave, and must have been built in the second half of the 13th century. The interiour of the church was covered with wall paintings. In the course of the archeological investigation the foundation walls of the apse were found, with original wall painting (drapery ornaments), but on the northern walls of the present nave were also found traces of 13th century painting. In the middle of and in the second half of the 15th century the whole church was repainted. From this period are the wall paintings on the Northern and Southern walls of the nave with fragments of the Ladislas-legend and a large-size representation of St. George. Similar fragments of wall paintings were discovered in the apse. In this period was built the simple ogival Southern porch and a small, early Gothic window on the Southern wall.

The first important rebuilding of the church took place around the mid 15th century or in the second half of it, when on the place of the small Romanesque apse a longer, Gothic one was built, ending with the five sides of the octogon. At the end of the century the painting of the choir began, and heightening the walls of the nave the two Southern Gothic windows of the nave and Gothic buttresses were made. In the course of investigation a Gothic holy water stoop was also found in the North-Eastern wall of the apse with fragments of wall paintings (St. Margaret representation, etc.) around it. The well-known Renaissance painting of the apse-vault with a decoration of coats-of-arms, figural representations and foliage was made in the first third of the 16th century. Considering the distorted arches of the ribs and the missing elements, it is possible that the apse was revaulted before the painting. There was no evidence of the vaulting of the nave.

The next important period in the history of the church was when it got into Calvinist possession. At that time it was most probably in rather poor condition. Following the year 1624, several repairs, smaller rebuildings were made. The most important among them, the painted wooden ceiling panels were made in 1630. At this time the size of the big Southern Gothic windows were reduced by bricking up their upper traceries, and in the apse a small wooden gallery was made on the place of the former altar. Between 1770 and 1802 took place the greater Baroque rebuilding. These were made mainly in the interiour and in the Western part of the church, where pulling down almost the whole Western wall a new Baroque tower was built. As a new porch was opened through the tower, the Southern Gothic doorway was bricked up. The new, late Baroque gallery is built behind the tower, and a pulpit and new triumphal arch.

The last important rebuilding is at the beginning of this century, when the pavement of the interiour is heightened with 50 cm and the furniture is partly changed — at the same time the stone frame of the Southern porch is recarved and changed and then bricked up again. The memory of this is the inscription of the portico: „Renovated in 1927".

The present stage of the investigation and the interesting and precious details warn us, that although the restoration of the famous vault paintings has begun, but that is not enough considering the task of preserving the whole building of the church.